

DEN FRÄKNIGA NÄKTERGALEN FRÅN KARLSTAD

En essay om krigsvansinne, judeförföljelser, nazistisk propaganda och en vacker sångfågel med rött hår och ovanligt klen synskärpa

av

Mats Parner

”Sanningen är att Zarah Stina Leander var en missbrukare av flärd, stjärnglans och framgång och struntade i vad som hände runt omkring henne. Hon levde i sin egen värld och låtsades inte se kolonnerna med deporterade judar utanför köksfönstret.”

(Bosse Schön i augusti 2008 om den ”wunderbara” ZL)

☒☒☒ År 1939 var hela musikvärlden strängt upptagen med förberedelsearbeten i anledning av Pjotr Tjajkovskijs stundande hundraårsdag (7 maj 1940). Även i Tredje riket drogs strån till firarstacken, eftersom nazikoryféerna – hastigt och föga lustigt – ville undersöka möjligheten att liera sig militärt och/eller politiskt med ryssarna. Bland annat spelade man in en påkostad biorulle, officiellt för att hylla den store kompositören – en romantisk filmberättelse med det svenska kraftkornet Zarah Leander i en av tre bärande roller.

Det var en förtjusande balnatt heter melodramen, där stackars Pjotr som tragisk älskare slits mellan två kvinnor. **Fäll inga kärlekstårar!** sjunger ”die Leander” vädjande men utan resultat; otröstlig tar den arme tonsättaren farväl av jordelivet i hennes famn under slutscenerna. Det upplägget visar att Zarah, inte Pjotr, var Balnattens egentliga huvudfigur, sedd med nazityska ögon. Den sinnevärldslige Tjajkovskij var nämligen homosexuell och därför olämplig i den roll som manusförfattaren Geza von Cziffra, på föregivet konstnärliga grunder, tillskrev honom.

Självfallet handlade alltihop främst om att tjäna pengar, och som publikmagnet och kassako i *Das Reich* tävlade vår blågula sköldmö i en egen division.

Filmen hade urpremiär fredagen den 18 augusti -39 och gjorde *succé pyramidale* både i Riket och i valda delar av den civiliserade världen. En vecka efter premiären slöt herrar Ribbentrop och Molotov sin tysk-ryska pakt, och ytterligare en vecka senare började striderna i (vad som omsider blev) andra världskriget.

Den tjusande balnatten hade emellertid dagslände-karaktär: i samband med Hitlerstyrkornas generalangrepp på Sovjetunionen den 22 juni 1941 förbjöds Leanders Tjajkovskijfilm med ett simpelt penndrag av censuren och visades sedan aldrig mer. Huvuduppgiften blev i stället en annan: Dr Joseph Goebbels, Kulturkammarens chef, ville satsa filmiska resurser på osminkad krigspropaganda, eftersom folkslakten i Europa omvandlats till en regelrätt världsbrand kring årsskiftet 1941-42. Ord följdes av handling. Järnlady Zarah L tilldelades på nytt huvudrollen.

En röst i natten blev det synbara resultatet av Dr Goebbels cineastiska propagandadriv. Där skar "die Leander" nya lagrar i en roll som enkel varietésångerska den där händelsevis träffar en charmig stridsflygare under ett bomblarm och förälskar sig upp över örat. Men de två får inte varandra. Kärleksrelationen omintetgörs av fälttåget västerut, av ökenkriget i Nordafrika och, inte minst, av expeditionerna i österled ("Operation Barbarossa").

Den nattliga rösten hade premiär den 12 juni 1942, drog in närmare åtta miljoner tyska mark inom loppet av tio månader och sågs av 27 miljoner enbart i tusenårsriket. Hos biobesökarna inpräntades det motto som i tre ord vanligen skrivs "plikten framför allt". Det hindrar inte att krigshandlingarna på den nattliga celluloidremsan både förskönades och idylliserades. **Davon geht die Welt nicht unter** (nej, vår snurriga jord går inte under i första spadtaget...) löd titeln på det ena av de båda outslitliga örhängen som den kärlekskranka sångerskan från polcirkeln trollband de schlagerfrälsta med. **Ich weiss, es wird einmal ein Wunder geschehen** (Undrens tid är ännu icke förbi...) betitlades det andra.

I filmens slutsekvens riktar Zarah L blicken mot skyarna och följer med tårade men stålblanka (hemmafronts)ögon de hakkorsmärkta jaktplansdivisionernas färd mot bolsjeviker och andra undermänniskor borta i öst. Hon visste att Tredje rikets stridspiloter var obetvingliga.

☒☒☒ Som nykläckt fågelunge hette den blivande näktergalen med sceniska ambitioner blott och bart Sara Stina Hedberg. Hon föddes i unionsupplösningens Karlstad en marsfredag 1907 som dotter till den gemytliga 140-kilosbjässen och instrumentmakaren Anders Lorentz H och dennes strikta och föga lättroade hustru Mathilda. Familjen tillhörde de besuttna, och fröken Saras uppväxtmiljö var gediget borgerlig. I Hedbergsresidenset kämpade tio rum, ett kök och fyra äldre bröder om utrymmet. En av de fyra, brodern Jonas, kallades hem först i december 2007 i en ålder av hela 104.

Efter genomgången flickskola i Tingvallastan vistades Sara H under en tvåårsperiod i Riga hos en fru Rut Silfverhielm, som hjälpte till att öva upp sin protegés vackra röst. Som högre och närsynt tonårstös med fräknar, eldrött hår och anlag för korpulens fick Sara entydigt besked: hon var *kontraalt*. Därutöver fick hon intet, i vart fall inte i utbildningsväg. Men det behövdes knappast; en givmild natur hade redan skänkt henne det mesta i begåvningsgenren.

Åter på svensk mark gifte sig kontraalten, 19-årig, med en jämngammal prästson, bosatte sig i Finspångstrakten och blev i rask följd mor till Boel och Göran. Men tråkigt nog drog hon inte jämnt med sin äkta hälft – Nils Leander – och vantrivseln med det enkla familjelivet kom som ett expressbrev med snigelpostiljonen. I det föga avundsvärda läget skuddade hon stoftet av sina breda fötter och avvek, en oktoberdag 1929, till metropolen Norrköping två mil söderut, där Ernst Rolf temporärt hyst in sig med sin illustra cabaret-skara. Sara provsjöng, kung Ernst lyssnade fascinerad, och redan den 27:e – en söndag – debuterade den tidigare så desperata hemmafrun inför publik.

Det gick som ett X-2000-tåg. **Vill ni se en stjärna – se på mig!** ekade över Bråviken, Slätbaken och Kolmårdsskogarna, och med den uppmaningen var *Zarah Leander* född. (Hon spatserade in i rampljuset som backup för Margit Rosengren, som lämpligt nog insjuknat i influensa.)

Under de närmaste sex åren medverkade den nyupptäckta komediennen i tre långfilmer och tolv revyer – oftast som Karl Gerhards primadonna – vartill kom ett antal lust- och skådespel. Hela 41 skivinspelningar kunde hon också bokföra på sin meritlista förutom en hejdundrande fullträff med **Glada änkan**. Sitt internationella genombrott fick "die Leander" nere i valsernas Wien den 1 september -36 med det musikaliska spektakel som på ärans och hjältarnas språk hette **Axel i sjunde himlen** och hade Max Hansen, 'Danmarks lille Caruso', som upphovsman. Bland premiärkvällens åsyna vittnen märktes särskilt Österrikes förbundskansler och diktator Kurt von Schuschnigg och en av Joseph Goebbels privata spårhundar, extra angelägen om att snarast skriva kontrakt med "den underbara" – som alltjämt hette Leander, trots att hon skilt sig och (1932) bytt ut sin prästson mot journalisten Vidar Forsell.

Ett guldkantat flerårskontrakt signerades också inom kort. Som affärskvinna tillhörde Zarah L de avgjort slipade och lyckades prångla ut sin djupa röst och sceniska begåvning till Goebbels & co för ett rekordbelopp – där enligt specialklausuler 53 procent av hennes gager betalades ut i svensk valuta. Resten är historia men ingalunda tystnad: Leander blev ett prima substitut för den till USA så försmädligt avhoppade storstjärnan Maria Magdalena von Losch (Marlene Dietrich!) och därmed Nazitysklands förklarade gunstling och populäraste aktris från 1937 till april 1943 – då slaget vid el-Alamein och Hitler-styrkornas kapitulation vid Stalingrad äntligen fått Zarahs värmländska fotblad att kallna.

Relationen mellan "die Leander" och Tredje riket var symbiotisk; de två subjekten utnyttjade varandra fräckt och skamlöst. ZL blev ett högeffektivt vapen i Propagandaministeriets iskalla händer men tjänade samtidigt pengar i sådan omfattning att hon, redan på våren -39, kunde köpa in godset **Lönö** vid Bråviken för egna honungslent och sockersött förvärvade dagssedlar och riksmünt.

I all den utsträckning som undersåtarna i Riket ville se en stjärna, så var uppgiften enkel. Det enda som krävdes var en styck biobiljett. Med sina totalt elva rullar för Ufa (Europas ledande filmbolag åren 1917-45) höll den rödhåriga valkyrian sin publik i ett järngrepp.

Zarah Leander var inte aktiv nazist, lät sig inte väljas till "statsskådespelerska" och blev heller aldrig tysk medborgare. Än mindre har någon lyckats spåra antisemitiska inslag i hennes film- och sångframträdanden. Trots det måste hennes skuldbörda betecknas som oerhörd. Sant är att hon led av nedsatt syn och förklarade sig ointresserad av "världens affärer", men tveklöst kände hon till judeförföljelserna och mycket annat som skedde i det fördolda. Det gjorde alla med normal intelligens och fattningsförmåga. Dessutom hade Karl Gerhards **I skuggan av en stövel**, vars udd riktades mot nationalsocialismens antijudiska excesser, varit ett av Leanders paradnummer under förra hälften av 30-talet.

Hon visste alltså – men utgick i det längsta från att nazisterna skulle segra och hon med dem.

Avsevärt senare försvarade hon sina många underlåtenhetsynder genom att utpeka sig själv som *politisk idiot*. Karl Gerhard nickade bifall, och sonen Göran förklarade att hans mor alltid röstade "liberalt" i de parlamentariska valen. Det ena behöver inte utesluta det andra – idioti och liberala sympatier låter sig väl förenas – medan en passiv hållning inför alla vidrigheterna i Nazityskland definitivt inte kan reduceras till en fråga om den enskildes *politiska* insikter.

Det handlade (borde åtminstone ha gjort så) långt mera om civilkurage och *moralisk* tåga.

Att Zarah L ingalunda var ensam i den svenska medlöparbranschen gör självfallet inte hennes sak starkare. Bland hennes ljushyllta kolleger på vita duken fanns även några blågula aktriser, som tältade längst ut på den extrema högerkanten. Kristina Söderbaum (1912-2001) har gått till matinéhistorien för sin roll i **Night Train to Venice** (1993) med Hugh Grant som fixstjärnan framom andra men – tyvärr – också för sin medverkan i **Jud Süß** (1940), som regisserades av hennes dåvarande man. Den filmen är ohämmat antisemitisk, och manuskriptet utarbetades i valda stycken av Goebbels själv.

Något så avskyvärt hade instrumentmakarens dotter från Karlstad trots allt inte på samvetet. Men både Zarah L och Kristina S var ofta tidstypiskt sentimentala i sina roller, och den senare brukade pliktskyldigt dränka sig av olycklig kärlek i slutscenerna. Inte utan skäl blev hon känd som "die Reichswasserleiche" (riksvattenliket...) under Hitlerepoken.

~~XXX~~ Vid återkomsten till gamla Sverige i april 1943 placerades "die Leander" i karantän. På grund av sitt nära samröre med Ufa och Tredje rikets galjonsfigurer utsågs hon till syndabock och var länge *persona non grata*. Till detta kom att hon i decennier utsattes för illvilligt förtal och anklagades för att ha gått både nazityskar och ryssar tillhanda som hemlig agent. Hennes **Lönö** utmålades i vida kretsar som en regelrätt spioncentral och påstods vara Ufas egendom. I c:a 35 år, 1939-73, bevakades den eldfängda divans minsta steg på det östgötska herresätet av SÄPO och dess föregångare.

I **Sanningen om Zarah Leander** med undertiteln **Säkerhetspolisens hemliga akt** (2008) reder Bosse Schön ut begreppen och visar, med skärpa, att beskyllningarna mot henne för spioneri saknade och saknar all substans. Det finns heller inga belägg för att den, visserligen närsynta, amasonen var Josef Stalins eller Adolf Hitlers älskarinna. (I gengäld blev hon orkesterledaren Arne Hülphers i sitt tredje gifte.)

Först på hösten 1949 kunde Leander göra come back på äktsvensk botten. Tilldragelsen ägde rum på stora scenen i Malmö under smått bisarra omständigheter, och året därpå uppträdde hon också på Stockholmsscenen. Många ville se en stjärna pånyttfödas.

Det rörde sig om en stjärna som fortfarande "inte ville veta". Men att inte vilja veta betyder i regel att veta tillräckligt mycket för att veta att man inte vill veta.

Mats Parner